

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه علامه طباطبائی
دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی

عنوان:

بررسی و تحلیل اشعار و میراثی مذهبی در شعر معاصر

نگارنده: علی پارسی

استاد راهنما: دکتر تاجبخش

استاد مشاور: دکتر طایفی

پایان‌نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

بهار ۱۳۹۰

فرم گردآوری اطلاعات پایان‌نامه‌ها
کتابخانه مرکزی دانشگاه علامه طباطبائی

عنوان: بررسی و تحلیل اشعار و مراثی مذهبی در شعر معاصر

نویسنده / محقق: علی پارسی

مترجم: -

استاد راهنما: دکتر تاجبخش / استاد مشاور / استاد داور: دکتر طایفی

کتابنامه: دارد

واژه‌نامه: ندارد

نوع پایان‌نامه: بنیادی توسعه‌ای کاربردی

سال تحصیلی: ۱۳۸۸-۸۹

مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد

محل تحصیل: تهران نام دانشگاه: علامه طباطبائی دانشکده: آموزش‌های تخصصی و نیمه

حضور آزاد

تعداد صفحات: ۱۵۰ صفحه گروه آموزشی: زبان و ادبیات فارسی

کلیدواژه‌ها به زبان فارسی: شعر معاصر، مرثیه، شعر آیینی، غزل حماسی، صور خیال.

کلیدواژه‌ها به زبان انگلیسی:

Contemporary poem, Elgy, Religious poem, Imagery, Epic Ghazal.

تقدیم به:

ساحت پاک و مقدس اولین مظلومه‌ی هستی و درخشان‌ترین ستاره‌ی عالم بندگی حضرت زهرا(س) به امید گوشه‌ی چشمی. به یاد: گرانبهارترین گنجی که زود او را از دست دادم، پدر عزیز و مهربانم. و هدیه به: درخشان‌ترین جلوه‌ی مهر خدا مادر عزیزم و شایسته‌ترین همراه و یاورم، به همسر گرامی‌ام به پاس نیکی‌ها و زحمات بی‌دریغش که مشوق من در عرصه‌ی تحقیق بوده، با تحمل سختی‌ها، راه موفقیت را برایم هموار نمود.

تقدیر و تشکر:

از استاد بزرگوار جناب آقای دکتر تاجبخش که در سیر انجام علمی این تحقیق خالصانه مرا راهنمایی و ارشاد نمودند و استاد دکتر طایفی که به واسطه‌ی راهنمایی‌های دلسوزانه و تذکرات نوآورانه مایه‌ی دلگرمی و یاری بنده بوده‌اند، صمیمانه تشکر می‌کنم و از محضر خداوند یگانه توفیق آنها را خواستارم.

پیشگفتار

الف. موضوع و طرح مسئله (اهمیت موضوع و هدف):

موضوع این پایان‌نامه، بررسی و تحلیل اشعار و مراثی مذهبی در شعر معاصر است که نگارنده در آن می‌کوشد به سؤال‌های زیر پاسخ دهد؟ تعریف مرثیه در لغت و اصطلاح ادبی چیست؟ جایگاه مرثیه از نظر قدما و منتقدان ادبی معاصر چه گونه است؟ انواع مرثیه در شعر فارسی کدام است؟ رواج و رونق مرثیه در ادبیات معاصر و اوج آن چه زمانی است؟ شعر عاشورایی چه تفاوتی با دیگر شعرهای آیینی دارد؟ مهم‌ترین ویژگی مراثی رحلت امام(ع) و مراثی دفاع مقدّس چیست؟ و...

یکی از موضوعاتی که محققان کمتر بدان توجه داشته‌اند، ویژگی‌های محتوایی و ساختاری مرثیه‌ها در ادبیات معاصر است و به دلیل آن که در این زمینه با این عنوان خاص، تحقیق مستقلی انجام نگرفته است و اگر احیاناً صورت گرفته باشد بیشتر در زمینه‌ی ادبیات کلاسیک است، بنابراین پرداختن به این موضوع در ادبیات معاصر و بررسی و تحلیل مرثیه‌ی ادبیات انقلاب اسلامی و دفاع مقدّس و مرثیه‌ی عاشورایی بسیار مهم است؛ زیرا اکثر شاعران در شعر خود حداقل یک مرثیه عاشورایی دارند. در این تحقیق ضمن توضیح و تبیین مرثیه عاشورایی و معرفی شاعرانی مثل سیدحسن حسینی و ویژگی‌های شعر او، با ذکر مرثیه عاشورایی علی معلّم، به نقد محتوایی و ساختاری و عناصر زبانی و بلاغی و شکل و قالب آن پرداخته شده است. علاوه بر آن، ویژگی‌های شعر او با شاهد مثال نیز تبیین شده است. درباره‌ی مرثیه ادبیات انقلاب اسلامی، به دلیل کثرت شاعران مرثیه‌گو، با ذکر نمونه‌هایی از اشعار و مراثی آن‌ها که در مورد حوادث انقلاب و رحلت یاران انقلاب و فاجعه‌ی خونین مگّه و رحلت امام خمینی(ره) و بررسی مراثی جنگ تحمیلی است، مهم‌ترین ویژگی‌های آن‌ها مدّ نظر قرار گرفته است.

ب. مبانی نظری شامل مرور مختصری از منابع، چارچوب نظری و پرسشها و فرضیه‌ها:

تاکنون بیشتر کارهایی که در این موضوع در حوزه ادبیات فارسی صورت گرفته، به ادبیات کلاسیک مربوط است و در زمینه مراثی معاصر منابع زیادی وجود ندارد و تنها با کتاب‌هایی نظیر «نگرشی به مرثیه‌سرایی در ایران، که بیشتر به پیشینه‌ی مرثیه و منشأ آن در ادبیات قدیم پرداخته است و نقد و تحلیل ادبیات انقلاب اسلامی» از دکتر منوچهر اکبری مواجه هستیم، که آن هم بیشتر به زمینه ورود امام، فاجعه جمعیه‌ی خونین مگّه و رحلت امام(ره) پرداخته است؛ ولی در مورد مراثی دفاع مقدّس و رزمندگان و شهیدان دفاع مقدّس مطالبی که به تحلیل ویژگی‌های آن‌ها پرداخته باشد، کم است؛ لذا بر اساس یک کار پژوهشی به بررسی این موارد خواهیم پرداخت.

پ. روش تحقیق شامل تعریف مفاهیم، روش تحقیق، جامعه مورد تحقیق، نمونه‌گیری و روشهای نمونه‌گیری، ابزار اندازه‌گیری، نحوه اجرای آن، شیوه گردآوری و تجزیه و تحلیل داده‌ها:

برای بیان ویژگی‌های محتوایی و ساختاری نوع مرثیه، و نمونه‌های انواع مرثیه از روش کتابخانه‌ای و

پژوهشی در آثار شاعران معاصر و از طرح مطالعه توصیفی، تحلیلی و مطالعه انتقادی، استفاده گردیده و به بیان ویژگی‌های مهم مراثی انقلاب و دفاع مقدس و سوگ امام پرداخته شده است؛ موضوعات عمده‌ای که مورد بررسی قرار گرفته عبارتند از:

تعریف مرثیه: اشعاری که در سوگ دوستان و نزدیکان سروده شده است.

مرثیه مذهبی: اشعاری که در سوگ امامان معصوم و بزرگان دینی سروده شده است.

مرثیه عاشورایی: اشعاری که در سوگ حادثه جانگداز کربلا و سیدالشهداء سروده شده است. و... ابزار گردآوری اطلاعات در این پژوهش، به صورت فیش‌برداری از منابع کتابخانه‌ای به دو نوع: منابع اولیه (آثار اصلی شاعران). ۲. منابع ثانویه (تألیفاتی که در نقد و بررسی این آثار نوشته شده است) صورت گرفته و در صورت لزوم از ابزارهایی چون شبکه‌های کامپیوتری و اطلاعاتی نیز استفاده شده و در نهایت از استنباط‌های شخصی بهره گرفته شده است. یکی از مشکلات، کمبود منابع و پایگاه اطلاع‌رسانی بوده است. در روش اجرا نیز در مرحله اول چارچوب کاری (فصل‌بندی‌ها) انجام و سپس با استفاده از فیش‌برداری به جمع‌آوری اطلاعات پرداخته شد.

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌های تحقیق، با توجه به آموخته‌های قبلی مبنی بر شیوه‌های توصیفی و تحلیلی مراثی شاعران معاصر و بیان نمونه‌ها همراه با ویژگی‌های آن است.

ت. یافته‌های تحقیق:

تا قرن هشتم مرثیه رسمی در قالب قصیده سروده می‌شده، که به تدریج از نوع رسمی به نوع مذهبی متحوّل شده است؛ به گونه‌ای که در دوره‌ی بازگشت ادبی و معاصر، مرثیه در معنای خاص خود یعنی، سوگ بر سیدالشهداء به کار رفته است و اوج مرثیه مذهبی نیز این دوره است و امروزه شاعران، مراثی مذهبی را با مسائل و مضامین سیاسی و اجتماعی ترکیب کرده و نوعی مرثیه‌ی وطنی و اجتماعی به وجود آورده‌اند که نقش مرثیه را از حدّ سوگ به مرثیه‌ی تحریک و بیداری برتری بخشیده است. شعر عاشورایی دوره ما از شعر عاشورایی دوره‌ی صفویّه برتر است؛ زیرا دوره صفویّه بیشتر دوره‌ی مرثیه است، ولی در دوره‌ی ما مرثیه همراه با حماسه و شعور است.

ث. نتیجه‌گیری و پیشنهادات:

شاعران در سرودن مراثی خود، دارای مضامین و مختصات مشترک فکری بوده‌اند که بی‌وفایی و ناپایداری دنیا و گذرا بودن زندگی، حتمی بودن مرگ و تسلیم در برابر قضای الهی، گریه محور بودن و تأکید بر نوحه و زاری، بیان مراسم اجتماعی عزاداری و جنبه‌ی تربیتی و تحریکی و آمیخته شدن سوگ با حماسه و پیوند سوگ با عرفان، تشویق و توصیف شهید و شهادت از جمله‌ی آنهاست. از همه مهم‌تر در همه‌ی مراثی حوادث انقلاب و فاجعه‌ی جمعه‌ی خونین مکه و رحلت امام(ره) و مراثی دفاع مقدس، تأثیرپذیری از فرهنگ عاشورا و عناصر مذهبی آن دیده می‌شود و شعر عاشورایی با دیگر گونه‌های شعر دینی تفاوت دارد. در شعر عاشورایی، مرثیه در اوج است و غمی موج می‌زند که در دیگر گونه‌های دینی نیست. غم عاشورایی در انسان حرکت و رشد ایجاد می‌کند و سبب پرواز آن به آسمان ولایت و امامت می‌شود که این پرواز بی‌نظیر است. در حوزه‌ی زبان نیز مراثی انقلاب، دارای زبان ساده و روایی هستند؛ هر

چند که برخی از شاعران از نحو کهن استفاده نمود. و واژه‌های سیاسی و مذهبی به کار برده‌اند. در حوزه‌ی ایماژ و تخیل علاوه به ایماژهای قدیم و سنتی، از ایماژهای جدید تناقض و حس‌آمیزی نیز استفاده کرده‌اند. تفاوت شعر عاشورایی در دوره‌ی صفوی به دوره‌ی اوج مرثیه است، با دوره‌ی ما در این است که در دوره‌ی صفوی شعر عاشورایی مثل ترکیب‌بند محتشم هر چند زبانی خوب دارد، ولی از شور حماسه به دور است و تنها به جنبه مرثیه پرداخته است، ولی در دوره ما حماسه گاهی با مرثیه ترکیب می‌شود و شعر عاشورایی کامل می‌گردد. در آغاز انقلاب شور و شعار با هم ترکیب شده بود؛ ولی با گذشت زمان این شور و شعار با شعور ترکیب شد و بیشتر به بیان حرکت و قیام و هدف امام حسین(ع) پرداخته شد.

پیشنهاد این است که چون هنوز آثار و اشعار مرثی معاصر از جنبه‌های مختلف تربیتی، عاطفی و اخلاقی قابل بررسی است و همچنین پیام کامل عاشورا در مرثی عاشورایی بیان نشده است، زمان و فرصت بیشتری برای بیان موضوعات جدیدتر فراهم شود و در پژوهش‌های بنیادین مستقّلی، این موضوعات مورد بحث و بررسی قرار گیرد.

فصل اول

کلیات

۱. تعریف مرثیه در لغت و اصطلاح ادبی ۲
۲. جایگاه مرثیه از نظر قدما و منتقدان ادبی معاصر ۳
۳. ترکیب و ماده‌ی مرثیه ۴
۴. سابقه‌ی مرثیه در شعر فارسی و دوره‌ی اسلامی ۵
۵. آغاز توجه به شعر عاشورایی ۸

فصل دوم:

انواع مرثیه در شعر فارسی

۱۲. بررسی انواع مرثیه‌ی مذهبی ۱۲
۱. مرثیه‌ی عاشورایی ۱۲
۲. نوحه ۱۳
۳. مقاتل منظوم ۱۸
- عَمَّان سامانی و شعر او ۱۹
- شرح میدان رفتن سالار شهیدان ۲۱
۴. مرثیه‌ی رهبران دینی ۲۲

فصل سوم:

بررسی مرثیه‌ی غیر مذهبی

۱. مرثیه‌ی رسمی (درباری) ۲۵
۲. مرثیه‌ی شخصی ۲۵
- مرثیه‌ی الرثا ۲۷
- سوگنامه ۲۸

۳۰	.....	مرثیه
۳۵	.....	۳. مرثیه‌های وطنی و اجتماعی
۳۶	.....	مرثیه‌ی اجتماعی و وطنی در اشعار مهدی اخوان ثالث
۳۷	.....	ابیاتی از «آخر شاهنامه»
۳۸	.....	بررسی فرآیند نوستالژی در اشعار اخوان ثالث
۳۸	.....	نوستالژی غم غربت
۴۰	.....	نوستالژی دوری از معشوق
۴۱	.....	۴. مرثیه‌ی فلسفی
۴۳	.....	۵. مرثیه‌ی داستانی

فصل چهارم:

نقد و تحلیل مرثیه‌ی ادبیات انقلاب اسلامی

۴۵	.....	۱. مرثیه در ادبیات مشروطه و پهلوی
۵۱	.....	۲. مرثیه در آغاز و ابتدای انقلاب اسلامی
۵۷	.....	۳. مرثیه در ادبیات انقلاب اسلامی

فصل پنجم:

بررسی انواع مرثیه از نظر محتوایی

۶۰	.....	الف: مرثیه‌ی عاشورایی
۶۰	.....	سوگ
۶۱	.....	حماسه
۶۱	.....	پیام
۶۲	.....	ب: بررسی و تحلیل سه شاهکار عاشورایی از سه شاعر
۶۲	.....	۱. سید حسن حسینی
۶۴	.....	ویژگی‌های برجسته‌ی گنجشک و جبرئیل
۶۶	.....	ویژگی‌های دیگر شعر حسن حسینی
۷۰	.....	نقد و بررسی قطعه‌ی «راز رشید» مرحوم دکتر حسن حسینی
۷۱	.....	«راز رشید»
۷۴	.....	۲. علیرضا قزوه

۷۷	..... بررسی شعر با کاروان نیزه از علیرضا قزوه
۷۸	..... ۳. علی معلّم
۷۹	..... الف) نقد محتوایی
۸۰	..... ب) نقد ساختاری
۸۱	..... ۱. عناصر زبانی
۸۳	..... ۲. عناصر بلاغی
۸۳	..... ۳. موسیقی درونی و بیرونی
۸۳	..... الف - موسیقی درونی
۸۴	..... ب - موسیقی بیرونی
۸۴	..... ۴. شکل و قالب مرثیه علی معلّم
۸۵	..... ج) مهم ترین ویژگی های مثنوی های علی معلّم

فصل ششم:

بررسی مرثی حوادث انقلاب

۹۲	..... الف) رحلت یاران انقلاب و ترور شخصیت ها
۹۳	..... رباعی از حمید سبزواری
۹۳	..... شهید
۹۴	..... بر تربت شهیدان
۹۴	..... از محمود شاهرخی (جذبه)
۹۴	..... داغ شقایق ها
۹۵	..... از محمّد شاهرخی
۹۵	..... شعر شهادت
۹۵	..... از شهریار
۹۵	..... جهاد حسینی
۹۶	..... آرمانم شهادت
۹۶	..... از ویژگی های مهم دیگر مرثی انقلاب
۹۷	..... دوزخ و درخت گردو

فصل هفتم:
فاجعه جمعه خونین مکه

- ۱۰۰..... رباعی دیگر
- ۱۰۰..... شهیدستان و بررسی آن
- ۱۰۴..... در قالب قصیده
- ۱۰۵..... جمعه‌ی خونین
- ۱۰۶..... مهم‌ترین ویژگی‌های سوگ سروده‌های جمعه‌ی خونین مکه

فصل هشتم:
رحلت ملکوتی امام خمینی (ره)

- ۱۱۳..... مهم‌ترین ویژگی‌های سوگ سروده‌ها برای امام خمینی (ره)
- ۱۱۴..... مرثیاتی رحلت ملکوتی امام خمینی (ره)
- ۱۱۴..... قالب رباعی
- ۱۱۵..... دریای طاقت
- ۱۱۶..... قالب مثنوی
- ۱۱۶..... سوگنامه
- ۱۱۹..... نمونه‌های دیگر اشعار مربوط به سوگ امام خمینی (ره)

فصل نهم:
مهم‌ترین ویژگی‌های مرثیاتی جنگ تحمیلی (دفاع مقدس)

- ۱۲۵..... ذکر نمونه‌ها و شواهد
- ۱۳۵..... اقتباس از آیات قرآنی
- ۱۳۷..... قیصر امین‌پور و ویژگی شعر او با ذکر نمونه
- ۱۳۹..... نصرالله مردانی و ویژگی‌های شعر او با ذکر نمونه
- ۱۴۱..... «خط خون»
- ۱۴۴..... فهرست منابع و مآخذ
- ..... چکیده انگلیسی

فصل اوّل:

کلیّات

۱. تعریف مرثیه در لغت و اصطلاح ادبی

در بیشتر لغت‌نامه‌ها و فرهنگ‌ها: «مرثیه، رثا... در لغت گریستن به مرده و بر شمردن محامد و محاسن وی و نوحه‌سرایی و تأسف در گذشت او را می‌گویند. و شعری را که در رثا و سوگ کسی ساخته باشند، مرثیه می‌گویند»^۱.

خصوصیت عمده‌ی مرثیه، سرشار بودن از اندوه و درد و رنج و گریه‌آور بودن است. اگر چه غم و اندوه و درد و رنج با ذات اشعار و مرثیه‌ی عجمین شده است، اما جوهر اصلی آن به شمار نمی‌آید؛ زیرا امروزه گریه کردن و غم و اندوه خوردن صرف و خالی، هیچ‌گاه باعث رشد و ترقی و شکوفایی جامعه نخواهد شد. مرثیه‌ای که بتواند علاوه بر تحریک احساسی، معرفت و تعقل را نیز ایجاد کند، ارزشمند است؛ زیرا تعقل به ما کمک می‌کند که راه راست را به درستی بشناسیم و دچار تحریف و گمراهی نشویم.

به خصوص در اشعار عاشورایی که جوهر خود را از صورت عاشورا نمی‌گیرد، بلکه از هدف، قیام و نهضت عاشورا می‌گیرد مهم است؛ چرا که هدف در انقلاب عاشورا عشق، دین و ستم‌ستیزی است که با حماسه‌های جانسوز توأم شده است.

هر چند مرثیه، سخنی تأثرانگیز است، اما از آنجا که از دلی سوخته و جانی اندوهگین برخاسته و با بیانی ساده و عاطفی بازگو کننده احساسات درونی و ذاتی شاعر است، در شمار زیباترین و ماندگارترین اشعار ادبیات فارسی است.

---

۱. معین، فرهنگ معین، ج ۲، ص ۱۶۳۹.

«مرثیه، در اصطلاح ادبی به اشعاری اطلاق می‌شود که «در ماتم گذشتگان و تعزیت یاران و بازماندگان و اظهار تأسّف بر مرگ پادشاهان و بزرگان و ذکر مصائب ائمه‌ی اطهار مخصوصاً سیدالشّهدا و دیگر شهدای کربلا و ذکر مناقب و مکارم و تجلیل از مقام و منزلت شخص متوفّا و بزرگ نشان دادن واقعه و تعظیم مصیبت و دعوت ماتم‌زدگان به صبر و سکون و معانی و مبانی دیگری از این قبیل سروده شده است»^۱.

از این تعریف چنین دریافت می‌شود که مرثیه در جامعه‌ی ادبی ایران دو معنی دارد: معنای عام و معنای خاص.

در معنای عام مرثیه شعری است که شاعر به واسطه‌ی آن غم فقدان و بزرگی‌ها و محاسن شخص متوفّا را بر می‌شمرد و در معنای خاص شعری است که در سوگ و شهادت حضرت امام حسین (ع) و وقایع و حوادث کربلا و ائمه‌ی معصومین سروده شده باشد.

۲. جایگاه مرثیه از نظر قدما و منتقدان ادبی معاصر

نوع مرثیه از انواع ادبی کهن است که از دیرباز در ادبیات ملّت‌های گوناگونی چون اعراب و یونانیان در مفهوم «سوگ بر عزیزان از دست رفته و گذرا بودن عمر» به کار رفته است و از این نظر می‌توان گفت که مرثیه یک نوع ادبی جهانی است که محتوای آن در ادبیات تمامی ملّت‌های جهان مشترک است.

قدما مرثیه را جزء اغراض دهگانه و یکی از موضوعات شعری قلمداد می‌کردند؛ اما امروزه منتقدان ادبی معاصر به دلیل آنکه شاعر در آن از احساسات و عواطف و من شخصی خود سخن می‌گوید، آن را جزء انواع غنایی محسوب می‌دارند.

---

۱. مؤتمن، شعر و ادب فارسی، ص ۸۶

در میان انواع مرثیه که بعداً به آن خواهیم پرداخت، مرثیه‌ی مذهبی و شخصی از جایگاه والایی برخوردار است و چون مرثیه‌ی مذهبی از صداقت بیشتری برخوردار است، بر شنوندگان تأثیر قوی دارد. اوج مرثیه مذهبی نیز در مرثیه عاشورایی است.

۳. ترکیب و ماده‌ی مرثیه

«عبدالحسین زرّین کوب» در کتاب «شعر بی دروغ، شعر بی نقاب» می‌نویسد: «قدامة بن جعفر در کتاب نقدالشعر، تحت تأثیر تعالیم ارسطو منشأ موضوعات شعری را مدح و هجا (هجو) می‌داند. وی مرثیه را نوعی مدیحه می‌شمارد و فرقی میان آن دو قائل نیست و ندب (بر شمردن اوصاف متوفی) را قدر مشترکی می‌داند که رثا را به مدح نزدیک می‌کند و معتقد است که رثا و مدیحه تنها در لفظ و شیوه‌ی ادا با هم فرق دارند. در رثا الفاظی چون «بود، فرمانروایی کرد، در گذشت» بسیار دیده می‌شود»^۱.

این گونه به نظر می‌رسد که قدامة بن جعفر در بیان این سخن به خاستگاه حسّی و تجربی انواع شعر قایل است و بر این اساس ماده‌ی مرثیه را «حبّ و علاقه‌ی مفرط» می‌داند در مقابل «بغض و کینه» که ماده‌ی هجو است.

از میان منتقدان جدید زرّین کوب در کتاب «شعر بی دروغ، شعر بی نقاب» «اغراق شاعرانه در وصف اشخاص» را موجب بوجود آمدن مرثیه می‌داند. وی در کتابش می‌نویسد: «اغراق شاعرانه در وصف اشخاص منجر به وجود مدح، غزل، فخر و رثا می‌شود. چون اغراق شاعرانه است که معانی بزرگ را خرد جلوه می‌دهد و معانی خرد را بزرگ. وقتی شاعر (اغراق) را در توصیف اشیاء به کار برد وصف پدید می‌آید... و همین وصف شاعرانه را درباره‌ی عزیزی از دست رفته به کار برد رثا و مرثیه نامیده می‌شود»^۲.

۱. زرّین کوب، شعر بی دروغ، شعر بی نقاب، ص ۱۴۵؛ شوقی ضیف، نقد ادبی، ص ۵۲.

۲. زرّین کوب، شعر بی دروغ، شعر بی نقاب، ص ۱۴۵.

پس نتیجه گرفته می‌شود که مرثیه دارای ماده‌ای ساده و محدود است و آن عبارت است از هرگونه احساس غم و اندوه که به شعر در آید «در ترکیب ماده مرثیه اهمیت حس و عاطفه بیشتر از تخیل است»^۱.

به همین جهت مرثی واقعی که از عمق جان و دل برخاسته باشد، عاطفی تر است و تأثیر قوی در خواننده دارد و به دور از تکلفات و صنایع پیچیده است. اغراق در میان آرایه‌های ادبی، مهم‌ترین آرایه در انواع مرثیه است و اوج اغراق در مرثی مذهبی عاشورایی است؛ زیرا که مرثی عاشورایی دارای عظمت و حماسه و شکوهی است که در انسان رستاخیز و تکاپو و حرکت ایجاد می‌کند و همین اصل تفاوت عمده‌ی شعر عاشورایی با دیگر شعرهای دینی است.

۴. سابقه‌ی مرثیه در شعر فارسی و دوره‌ی اسلامی

بنابر قول مشهور بسیاری از تذکره‌نویسان از جمله دولتشاه سمرقندی صاحب تذکره‌الشعرا و عوفی در لباب‌الالباب، اولین شعری که سروده شده، شعر حضرت آدم ابوالبشر در رثای فرزندش هابیل بوده است.

در بین محققین نیز برای پیدایش و منشأ مرثیه، اختلاف نظر وجود دارد. «درباره‌ی مرثیه‌سرایی در ایران پیش از اسلام اطلاع چندانی در دست نیست. ولی قرآینی نشان می‌دهد که مرثیه‌سرایی در ایران باستان رواج داشته است مرثی بسیار کهن به نام «رثای مرزکو» که دکتر احمد تفضلی آن را در مجله راهنمای کتاب سال، ش ۶، ص ۵۷۷ معرفی کرده‌اند.^۲

اما مؤلف کتاب تاریخ بخارا می‌نویسد: «اهل بخارا را به کشتن سیاوش سروده‌های عجیب است و مطربان آن سروده‌ها را «کین سیاوش» گویند.... مردمان بخارا را در کشتن سیاوش نوحه‌هاست.

۱. همان، ص ۱۴۳.

۲. افسری کرمانی، نگرشی به مرثیه‌سرایی در ایران، ص ۱۶.

چنانچه در همه ولایت‌ها معروف است و مطربان آن را ساخته‌اند و می‌گویند و قوالان آن را «گریستن مغان» خوانند.^۱

برخی از محققان مانند محمد جعفر محجوب معتقدند «که مرثیه فارسی ریشه در مرثی شعر عرب دارد»^۲.

برخی مانند محمد امین ریاحی و شاهرخ مسکوب در آثارشان می‌کشند تا علاقه‌ی ایرانیان به مرثی مذهب‌ی را به مرثی موجود در فرهنگ ایرانی و داستان‌های ملی و اساطیر باستانی مانند «سوگ سیاوش» منسوب دارند.^۳

به دلایل زیر مرثیه‌ی شعر فارسی، ریشه در شعر عرب دارد:

۱. مرثیه در شعر عرب سابقه بسیار دارد و یکی از موضوعات اصلی شعر عرب محسوب می‌شود.

۲. از آن‌جا که شعر فارسی در آغاز راه از عربی تبعیت کرده، احتمال اقتباس و تقلید شاعران از مرثی عرب به مانند دیگر موضوعات شعری بسیار بالاست.

۳. شاعرانی که در کتب متعدد تاریخ ادبیات به عنوان اولین شاعران فارسی گو معرفی شده‌اند، اکثراً ذواللسانین هستند و به دو زبان عربی و فارسی شعر می‌سرودند.

۴. توجه شاعران به موضوعات و مضامین مرثی عربی مانند جمع بین «تهنیت و تعزیت» در مرثی رسمی و رعایت قواعد مرثیه‌سرای‌ی که در شعر قرن چهارم دیده می‌شود، گواه تأثیرپذیری شاعران فارسی زبان از مرثی عربی است.

۵. اولین مرثیه‌های جانگداز کربلا را خاندان عصمت و طهارت و ام‌البنین، مادر حضرت ابوالفضل (ع) سروده‌اند و پس از ایشان شعرای عرب در این باب مرثیه گفته‌اند که مشهورتر از همه

---

۱. تاریخ بخارا، تصحیح: مدرس رضوی، صص ۲۲-۲۰.

۲. محجوب، سبک خراسانی در شعر فارسی، ص ۲۶.

۳. مسکوب، سوگ سیاوش، ص ۸۰؛ ریاحی، زندگی و اندیشه‌ی کسایی مروزی، ص ۳۷.

مراثی سیدحمیری معاصر امام محمدباقر(ع) و کمیت اسدی معاصر امام صادق(ع) و دعبل خزاعی معاصر امام رضا(ع) می‌باشند»^۱

ابن خرداد به در المسالك و الممالک اولین مرثیه را شعر ابوالنبغی در تأسّف بر ویرانی شهر سمرقند معرفی کرده که به لهجه محلی سروده و دارای شش هجا است.

بعد از او مؤلف تاریخ سیستان، شعری از محمد بن وصیف سگزی را با مطلع:

مملکتی بود شده بی قیاس   عمرو بر آن ملک شده بود رأس

به عنوان نمونه‌ای از اولین اشعار اولین شاعر پارسی‌گوی معرفی می‌کند. موضوع این شعر «عبرت‌گیری از تغییر احوال روزگار و مرگ عمرو بن لیث صفّاری» است.^۲ زرّین کوب این شعر را با عنوان «مرثیه عمرو» در کتاب «سیری در شعر فارسی» آورده است.^۳ این دو نمونه مطرح شده از لحاظ تاریخی مربوط به اواسط قرن دوم و سوم‌اند و پس از این دو مرثیه، مرثیه سروده شده به‌وسیله‌ی رودکی درباره‌ی شهید بلخی و ابوالحسن مرادی جزء قدیمی‌ترین مرثیه‌های شعر فارسی به حساب می‌آیند.

حتّی برخی از محقّقین شروع مرثیه را به طور جدی از رودکی می‌دانند و او را اولین شاعر مرثیه‌سرا می‌شمارند.^۴

پس از مراثی رودکی، مراثی ابوالعباس فضل بن ربنجی بخارائی و ابومنصور عماره مروزی جزء قدیمی‌ترین مراثی شعر فارسی‌اند.^۵

کسایه‌ی اولین شاعر فارسی‌زبان شیعه است که برای تعزیت و بزرگداشت واقعه‌ی کربلا مرثیه سروده و آن را «مقتل» نامیده است. شعر عاشورایی از قرن چهارم هجری و به‌وسیله‌ی او آغاز شد و

۱. احمدی بیرجندی، اشک خون، ص ۱۵.

۲. صفا، تاریخ ادبیات، ج اول، صص ۱۱۶ و ۱۴۹.

۳. زرّین کوب، سیری در شعر فارسی، ص ۲۱۳.

۴. کتابهایی که رودکی را به عنوان اولین مرثیه‌سرا مطرح کرده‌اند، عبارتند از: چشمه‌ی روشن یوسفی، ص ۴۲؛ شعر و ادب فارسی، مؤتمن، ص ۷۰.

۵. مؤتمن، شعر و ادب فارسی، ص ۷۶.

در قرن دهم هجری با ترکیب‌بند محتشم کاشانی به اوج خود رسید. ادبیات عاشورایی، از غنی‌ترین و حماسی‌ترین ذخایر فکری و احساس شیعی است.

برخی از شاعران نیز تمام شهرت خویش را مدیون همین ذخیره فکری - احساسی شیعی هستند که مشخص‌ترین ایشان محتشم کاشانی است. او با به تصویر کشیدن و توصیف واقعه عاشورا و سرایش ترکیب‌بند معروف «باز این چه شورش است...» معروف‌ترین شاعر شعر عاشورایی از ابتدا تا زمان حال است.

۵. آغاز توجه به شعر عاشورایی

از سه قرن اولیه شعر فارسی، شعری را که به صراحت درباره قیام عاشورا و شخص امام باشد، نمی‌توانیم استخراج کنیم و این به این دلیل است که شاعران به خاطر وجود حکومت‌های ظالم و عموماً دشمن اهل‌بیت از ترس جان بیشتر در حالت تقیه بودند.

متأسفانه تا اوایل سده‌ی چهارم حتی اجازه عزاداری عمومی در سوگ سالار شهیدان و سایر شهیدان کربلا به شیعیان داده نمی‌شد و به خاطر حاکمیت فرمانروایان سنی مذهب در جای جای ایران و سخت‌گیری‌های متعصبانه، شاعران شیعی از ترس جان سکوت می‌کردند.

ولی با روی کار آمدن سلسله‌ی آل بویه، خصوصاً ایام حکمرانی معزالدوله احمد بن بویه (۳۲۰-۳۵۶) بر عراق و خوزستان و فارس و کرمان، به خاطر ارادت این دودمان ایرانی‌نژاد به اهل‌بیت، سیاست کارگزاران حکومتی در ایران به نفع شیعه رقم خورد.

معزالدوله دیلمی فرمان داد تا برای اولین بار در روز عاشورای سال ۳۵۲هـ.ق مراسم عزاداری حسینی به صورت آشکار و عزاداری عمومی انجام پذیرد.^۱ بر اساس مدارک متقن تاریخی، وی در روز عاشورای سال ۳۵۲هـ.ق خود موی پریشان کرد و لطمه به سر و صورت زنان، بر قتل حسین بن علی (ع) شیون کرد و مردم را نیز امر به این مهم کرد. این اولین بار بود که در ملاء عام در بغداد

---

۱. فقیهی، شاهنشاهی عضدالدوله، ص ۱۱۹.